

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

УДК 94(477)

М.Ф.КОТЛЯР *

ДО ІСТОРІЇ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ПРОВІНЦІЇ

Диференціація (структуризація) суспільного життя Русі спостерігається в літопису вже з перших свідчень про прихід скандинавів на північний захід Східної Європи. Сьогодні не може бути сумнівів у тому, що воно було неоднорідним у соціальному, ментальному й культурному планах. Можна думати, що суспільна нерівність відчувалася сильніше та виразніше в Києві й околицях, у центрах великих і сильних князівств-земель, аніж на периферії.

Ключові слова: Русь, Рюриковичі, князівська влада, центр, периферія, провінція.

Заявлена в назві тема звучить, певна річ, незвично. Скептики скажуть: яка, мовляв, могла бути провінція в Давній Русі?! Адже завжди ця держава бачилася, та й бачиться сьогодні як любителю старовини, так і спеціалістам-історикам, монолітною, овіяною славою воєнної звитяги, знаменитою переможними походами Аскольда й Олега, Ігоря та Ольги, Святослава або Мономаха. Як відомо, Давньоруська держава складалася навколо Києва. Північ Русі підкорялася київському государеві, а виступи племенних союзів (древлян, уличів, тиверців, сіверян, словен та ін.), спрямовані проти влади Києва, придушувалися без особливих труднощів. Аж до 1130-х рр. країна залишалась єдиною, об'єднаною київськими князями. Однак ця єдність була відносною, так само, як і всі явища та процеси в ранньому середньовіччі. Київська князівська влада поширювалася на всі етнічні землі східних слов'ян, при тому, що вже на зорі складання давньоруської державності існувала різниця у способі життя людей усіх станів, зокрема у щоденному побуті.

Із 1060-х рр. державна структура Русі почала поступово змінюватися, а єдність країни послабилася. На історичну сцену виступили князі-ізгої, мало- чи й зовсім безземельні члени династії Рюриковичів. Першим тривожним дзвіночком став виступ проти існуючого порядку онука Ярослава Мудрого – Ростислава,

---

* Котляр Микола Федорович – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ
E-mail: kij1939@gmail.com

сина Володимира Ярославича. Здавалося б, епізод сутички в 1064 р. між ізгоєм Ростиславом і його дядьком Святославом Ольговичем, чернігівським государем, не заслуговував би на увагу історика, якби не став першим у шерегу змагань таких князів із владою і не спричинив драматичних подій. Обділені своїми більш удатними родичами князі-ізгої були спроможними й на рішучі дії проти влади Ярославичів.

Ростислав загинув на початку 1067 р. в боротьбі зі Святославом Ярославичем і його сином Глібом за руський анклав Тмуторокань. Князі-ізгої знову активізуються в 1070–1080-х рр. Найбільш яскравою й бунтівною постаттю серед них був син Святослава Ярославича – Олег, котрий виступив проти київського князя Всеволода та його сина Володимира Мономаха. Цей виступ спричинив новий спалах боротьби серед Ярославичів за земельні володіння. На початку XII ст. Мономахові й київському князеві Святополкові Ізяславичу з великими зусиллями вдалося втихомирити ізгоїв. Згодом вони об'єдналися та почали обзаводитися землями, претендуючи спершу на батьківські володіння. Зауважимо, що соціальну, особливо «земельну» історію Русі, зокрема Південної кінця XI – першого тридцятиріччя XII ст., у літописах та інших пам'ятках писемності майже не відбито.

Якраз у цей час у надрах давньоруської спільноти зароджувалися та визрівали процеси і явища, що врешті-решт призвели до настання удільної роздробленості. Навколо князів-ізгоїв склалися родинні земельні клани. Активну участь у цьому процесі взяли й князі, котрі не були ізгоями, насамперед старші та молодші Мономашичі, нащадки Володимира Всеволодовича Мономаха. Спираючись на традиції і звичаєве право, які вони тлумачили у вигідному для себе сенсі, політично й соціально активні Ярославичі поступово заволодівали общинними землями, відбирали володіння у слабших та менш удатних родичів. Усі ці нові земельні маєтності лягали в підвалини старих, що розрослися, і нових удільних князівств. Так постали Волинське, Галицьке, Чернігівське, Переяславське, Ростово-Суздальське, Смоленське, Тверське, Новгородське й низка інших князівств і земель.

Керівники таких князівств сперечались між собою за кращі землі, а з київським государем змагалися за владу в державі, хай лише сильніші серед них. Їх особливо вабив стольний град Русі – Київ, навіть коли (з 1150–1160-х рр.) тримання його уже не давало повноти влади у країні й суттєвих переваг над князями-суперниками. У 70-х рр. XI – на початку XII ст. зміцнили свої володіння недавні ізгої галицькі Ростиславичі – Володар і Василько, нащадки онука Ярослава – Ростислава Володимировича. У 1097–1098 рр. вони збройно відстояли свої Галицьку, Перемишльську, Теребовльську землі-князівства від київського государя Святополка Ізяславича та переяславського князя Володимира Мономаха. А впродовж першої половини XII ст. князівські родини Ольговичів і Давидовичів поступово заволоділи розлогою Чернігово-Сіверською землею, але розповідь про це відсутня як у руських, так і в іноземних джерелах. Значні соціально-економічні й людські ресурси цієї території дозволили їм зміцнитися на своїх столах і відігравати далі важливу роль у суспільно-політичному житті Руської держави.

Найсильніший рід нащадків Володимира Всеволодовича Мономаха – Мономашичі – після смерті його сина київського князя Мстислава (1132 р.) почав розшаровуватися та втрачати єдність, у його середовищі спалахували суперечності й незгоди. Молодше покоління Мономашичів на середину 1140-х рр. утворило земельні клани Мстиславичів і Ростиславичів, що час від часу ворогували між собою. Розбрат серед Мономашичів дозволив потіснити їх у суперництві за першість у Русі чернігівським Ольговичам і Давидовичам.

У фундаменті утворення княжих кланів лежала відрубна діяльність насаперед князів-ізгоїв, їхніх бояр і дружинників. Вони прагнули відтягати у своїх дядьків і братів у перших волості, намагалися зібрати під своєю владою якомога більше земель, міст, малих і середніх удільних князівств. Така поведінка була притаманна й тим князям, котрі не були ізгоями (йдеться про київських Мономашичів і північноруських государів іншої гілки Мономашичів). Усе це ослаблювало державу, зменшувало владу Києва над дедалі більшою кількістю князів і не тільки менших, незначних. Насувалася удільна роздробленість країни.

Імовірно, у другій половині XI – у 40-х рр. XII ст. у душах та головах ізгоїв та удільних князів із роду Ярославичів і зародилося відчуття меншовартості, відірваності від основної течії політичного життя, що поєднувались із заздрістю до багатших, удачливих і сильніших від них родичів. Вони, мабуть, почали підсвідомо вважати себе провінціалами, хоча такого поняття в ті часи й не існувало. Спочатку провінцією могли бути всі міста й землі під владою Києва. А от із розростанням суспільної структури, збагаченням основних князів, головних гравців на руській політичній сцені, розвитком міського життя та зростанням окремих міст провінціалами, можна думати, могли б уважатися скромні удільні князьки, які сиділи на другорядних столах, – і не обов'язково вчорашні ізгої. Так, у другій половині XII ст. у Чернігівському князівстві з'явилося чимало уділів, залежних не лише від великого князя чернігівського, а й від його васалів (наприклад, від новгород-сіверського чи путивльського князів). Це саме можна сказати і про Володимиро-Суздальське велике князівство Всеволода Юрійовича та його нащадків, в якому теж виникли уділи.

Уже у часи зародження державності існувала значна принципова суспільно-політична різниця між північчю й півднем Русі. Свідчення джерел щодо виникнення та початкового розвитку давньоруської державності розпочинаються з кінця IX ст., згідно з приблизною хронологією «Повісті временних літ», близько 882 р. Така різниця, видається, і спричинила згодом в уявленні суспільства неформальне розділення країни на центральні області та провінцію. Ця різниця з самого початку була не лише природно-географічною, а й соціально-політичною та психологічною.

Прихід близько 882 р. з півночі до Києва Олега лаконічно описано в «Повісті временних літ». Князь добре підготувався до походу, «поимъ воя многы, варягы, чудь, словене, мерю, весь, кривичи». Він спочатку заволодів Смоленськом, далі Любечем, а вже потім увійшов у Київ¹. Це літописне

¹ Повесть временных лет. – Санкт-Петербург, 1999. – С.14.

повідомлення багато разів цитувалось і вивчалось істориками, та ніхто, здається, не відповів на питання: а навіщо Олег узагалі вирішив перебратися з півночі на південь? Адже він був скандинавом (здається, шведом), північною людиною, із північчю його едали династичні, мовні, військові, економічні зв'язки, нарешті, там мешкали його родичі. Він очолював протодержавну структуру на північному заході Русі зі столом у непомітній Ладозі, адже Новгород у його час ще не існувало. Олег, поза сумнівом, збирав у тих краях данину, мав під рукою дружину, військо...

На мій погляд, причиною його переходу до Києва було знання й розуміння того, що вже тоді Київ став визначним містом, яке поширювало свій вплив на значну частину Південної й Центральної Європи, стояло на схрещенні торговельних шляхів із півночі на південь, із заходу на схід. Київ мав розвинену торгівлю, заможне купецтво, про що, зокрема, свідчать численні скарби східних монет, кувачів диремів VIII–X ст., міжнародних грошей середньовіччя. У місті та околицях їх продовжують знаходити й досі.

Прихід Олега, вокняжіння його в Києві означали об'єднання, попервах німецьке, руських півдня з північчю. Літописець уклав до вуст князя пророчі слова: «Се [Київ] буди мати градомъ русьскимъ»², тобто перший правитель Давньоруської держави, що тільки-но почала складатися та набирати сили, проголосив місто своєю столицею. Знаменно, що Олег не став робити столярним градом Ладого або якесь інше північне місто, а відразу звернув погляд на теплий і родючий південь. Так у кінці IX ст. було закладено різницю між центром держави та її країною, майбутньою провінцією.

Згідно зі свідченнями як південноруської «Повісті временних літ», так і північноруських літописів³, політичне й соціальне життя молоді держави зосередилося на півдні. Саме звідси Олег приєднував до Києва землі племінних князів, підбивав їх своїй владі. Вони «одержавлювалися» шляхом поширення на них систем збирання данини, судочинства й адміністрації. «Повість временних літ» так повідомляє про це: «Поча Олегъ воевати деревляны, и примучив а, имаше на них дань по чернѣ кунѣ» (883 р.); «иде Олегъ на сѣверяне, и побѣди сѣверяны, и възложи на ня дань легку» (884 р.). Київський государ поставив під свою владу також племінні союзи полян, радимичів, уличів і тиверців⁴. Так у кінці IX ст. почала складатися державна територія Київської держави.

Знаменно, що в ті роки Олег не дуже опікувався північно-західними землями Русі, навіть найближчими до Києва словенами та кривичами. Він почав створювати своє князівство з південних теренів. А північно-західними займається лише Ольга у середині X ст. Уже в той ранній час утворення Руської держави увагу центральної влади було зосереджено на південних територіях. Справедливими виглядають слова Б.О.Рибаківа про те, що тоді «історія Русі робилася на півдні!».

Саме з часів вокняжіння Олега в Києві стартує початковий етап формування східнослов'янської державності й давньоруського суспільства. Державотворчі процеси зосереджувалися у Середній Наддніпрянщині,

² Там же.

³ Зокрема Новгородського першого старшого та молодшого ізводів.

⁴ Повість временных лет. – С.14.

навколо Києва. Хоча Олег прийшов із півночі Русі, про залишену ним північ у джерелах до часу не чуто. Літописцям залишилася невідомою доля північного стола Рюриковичів, чи то в Ладозі, чи в Новгороді. Хіба що в розповіді про вокняжіння Олега в Києві під умовним 882 р. мовиться, що «варягомъ дань даяти от Новагорода гривенъ 300 на лѣто»⁵. Але хто саме платив ту данину варягам – залишилося невідомо, та й Новгорода в кінці IX ст. ще не існувало, він конкретно згаданий у давньоруському джерелі лише в оповіданні про освоєння княгинею Ольгою північного заходу Східної Європи під непевним 947 р.⁶ Проліває бодай слабеньке світло на становище Новгорода й руської півночі в Давньоруській державі середини X ст. конкретна згадка в «Повісті», у розповіді про приєднання княгинею Ольгою північних земель Руської держави: «Иде Вольга Новгороду, и устави по Мьсте повосты и дани и по Лузе оброки и дани; и ловища ея суть по всей земли»⁷. Цей текст свідчить, що лише в той час, на сьомому десятку існування народжуваної держави, київська влада звернула погляд на північну окраїну країни. Позаду залишилися походи на Царгород Олега та Ігоря, заходи обох князів щодо приєднання розташованих усередині країни союзів племен, придушення їхніх виступів проти Києва, у тому числі повстання древлян проти Ігоря, утихомиреного Ольгою.

На той час Новгород уже мав київського намісника, про що довідуємося з твору візантійського імператора Константина Багрянородного «Про управління імперією» (середина X ст.). Він повідомляє, що Святослав Ігоревич якийсь час княжив у тому місті⁸. Показово, що давньоруське джерело промовчало про нього – то чи сталося це князювання? Причина цьому могла бути, імовірно, одна: літописці XI – початку XII ст. не знали про це. І не знали тому, що Новгород і Північно-Західна Русь залишалися поза їхньою увагою, поза їхніми інтересами. Адже політичне й соціальне життя молодій державі відбувалося на півдні Східної Європи.

У трактаті Константина Багрянородного докладно розповідається про збирання правителем данини зі своїх підданих – «полюддя». Це була примітивна й насильницька форма привласнення владою додаткового продукту від підлеглого сільського населення. Суть розповіді візантійського імператора зводилася до того, що кожного року з листопада по квітень князь із дружинниками об'їжджав землі слов'ян-данників, вони годувалися там і збирали данину⁹. Далі все зібране збувалося на спеціально закуплених легких човнах-однодеревках за море, до Візантії. Цю данину, імовірно, стягували лише з населення Південної та Північно-Західної Русі. Зрозуміло, що тим самим об'єктивно прискорювався соціально-економічний прогрес регіону.

Водночас розвиток руського суспільства й державного будівництва був у ті часи дуже нерівномірним, людність у Києві та околицях стояла на вищому суспільному рівні, ніж у віддалених землях. Яскравий епізод 40-х рр. X ст.

⁵ Повесть временных лет. – С.14.

⁶ Там же. – С.29.

⁷ Там же.

⁸ Див.: *Багрянородный Константин*. Об управлении империей. Текст. Перевод. Комментарий // Под ред. Г.Г.Литаврина, А.П.Новосельцева. – Москва, 1991.

⁹ Там же. – Гл.9.

зберегла «Повість временних літ». Так, 944 р. у землі древлян загинув київський князь Ігор, якого заступила на київському столі його дружина – Ольга. Ігор став жертвою власної жадоби й невиситимості, коли він удруге пішов по данину до древлян – данину, яка вже йому не належала, адже він стягнув її перед тим. «Слышавше же деревляне, ако опячь идеть [Ігор], судумавше со княземъ своимъ Маломъ: Аще ся вѣвадить волкъ в овцѣ, то выноситъ все стадо, аще не убьють его: тако и се, аще не убьемъ его, то вся ны погубить». Древлянська старшина послала до Ігоря сказати: «Почто идеши опячь? Поималь еси всю дань». Утім «не послуша ихъ Игорьъ». Тоді древляни вийшли зі свого міста Іскоростеня та вбили князя¹⁰.

Навесні наступного року древлянська старшина вирішила залагодити стосунки з Києвом: «Послаша деревляне лучшие мужи, числомъ 20, в лодьи к Олзе». Делегація була велелюдною, але нікого серед тих мужів не названо головним, першим серед решти. І в подальшій розповіді літописця ніхто серед древлянської верхівки не виділений, а цього не могло статися, коли в їхньому суспільстві існувала б одноосібна влада. Це підтверджується словами самих древлянських послів: «Наши князи добри суть, иже распасли суть Деревьску землю»¹¹. Князівська влада мала в них радше символічний характер – це був час панування родоплемінних відносин.

Посли, щоправда, мовили Ользі: «Поиди за князь наш за Малъ»¹², назвавши таки головного старійшину серед них. Із погляду сучасної людини така пропозиція виглядає блюзнірською. Але згідно з уявленнями людей родоплемінного суспільства (в якому явно жили тодішні древляни), той, хто вбив вождя племені, може успадкувати його владу, лише одружившись з його удовою. Деякі історики й етнологи бачать у Малі могутнього володаря, котрий мало чим поступався самому київському князеві. Його донькою була матір Володимира Святославича – Малуша, сестра Добрині¹³. Її згадує літопис теж як матір Володимира¹⁴. На Чернігівщині існує місто Малин, назву якого пов'язують з ім'ям древлянського князя.

Отже вкрай скупа інформація літопису малює нам древлянське суспільство як родоплемінне, у ньому купно править племінна старшина, свої рішення вона ухвалює колективно. У своєму суспільному розвитку древляни відставали від київських полян на декілька десятків років, якщо не на століття. Цей розрив у часі й у соціальній еволюції та свідомості їхнього суспільства став трагічним для Ігоря. Нині історики вважають, що той порушив угоду з древлянською старшиною, в якій приблизно обумовлювалися розміри щорічної данини, за що й поплатився життям.

Зате його дружина та наступниця Ольга випередила свій час. Своє правління вона почала ще в дусі родоплемінних часів: із помсти за вбитого чоловіка. Тим паче Ігор зазнав насильницької й мученицької смерті. На це непрямо

¹⁰ Повесть временных лет. – Москва, 1999. – С.27.

¹¹ Там же.

¹² Там же.

¹³ Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С.340–378.

¹⁴ Повесть временных лет. – С.33.

вказує «Повість временних літ», а візантійський історик Лев Диякон, сучасник Ігоря, у своєму творі зауважив: «Не згадую вже про його (тобто Ігоря – М.К.) подальшу нещасну долю, коли, вирушивши в похід проти германців¹⁵, він був захоплений ними в полон, прив'язаний до стовбурів дерев і розірваний навпіл»¹⁶. До того ж тіло Ігоря кинули в лісі на поталу диким звірам.

Згідно з віруваннями того часу, небіжчик, якого не поховали за древнім звичаєм, блукав серед людей і тривожив їх. Феодальний кодекс честі теж вимагав помсти. Мститися зобов'язані були найближчі родичі. У першому писаному кодексі – «Правді руській» (1016 р.) – проголошувалося, що брат має помститися за брата, син – за батька тощо. У рік загибелі Ігоря його єдиний син Святослав був ще дитиною. Отже відплатити древлянам мала Ольга. І це було в порядку речей.

Ольга була людиною свого часу, помсту за вбитого чоловіка вона влаштувала згідно з язичницькою традицією: спершу вбила древлянських послів, котрі сватали її за свого князя Мала, далі пішла походом на головний центр древлян – Іскоростень, улаштувавши біля його валів криваву тризну із винищенням древлянської знаті¹⁷. Нарешті, вона взяла штурмом місто й на вернула в рабство його жителів.

Слід пам'ятати, що літописні розповіді про помсту Ольги древлянам за Ігоря густо замішані на фольклорних переказах і легендах, тому важко відрізнити в них дійсні події від вигаданих. Ця обставина й була причиною скептичного ставлення дослідників до літописних розповідей про війну Ольги з древлянами. М.М.Карамзін так писав про неї: «Тут літописець повідомляє нам багато подробиць, що частиною не згодні ані з імовірністю розуму, ані з важливістю історії, і запозичені, поза сумнівом, із народної казки»¹⁸. Минуло багато років, аж поки історики встановили, що літописна звістка про помсту княгині древлянським старшинам приховує у собі істину, хай і оповиту фольклорними шатами.

Отже, помстившись на древлянах, Ольга нарешті звернула увагу на Новгород і Північну Русь. Як мовилося, ми нічого не знаємо з літописів про їх тогочасне життя, якщо не рахувати уривкове й не дуже-то ясне повідомлення візантійського джерела про намісництво малого Святослава в тому місті. У дев'ятому розділі трактату Константина Багрянородного «Про управління імперією» йдеться, що в місті Немограді (Новгороді) сидів Сфендослав (Святослав), син Ігора¹⁹. Навряд чи з новгородців київські дружинники скільки-небудь регулярно стягали данину. Адже в розповіді візантійського імператора про об'їзд київським князем підвладних йому східнослов'янських земель із метою збирання полюддя (часи Ігоря) названо лише союзи племен²⁰, а про міста немає ані слова, принаймні про ті, що існували на той час: Новгород, Чернігів, Смоленськ, Любеч та ін.

¹⁵ Імовірно, автор назвав древлян «германцями» тому, що як ті, так й інші жили у глухих лісах.

¹⁶ *Диякон Лев. История.* – Москва, 1988. – С.57.

¹⁷ *Повесть временных лет.* – С.27–28.

¹⁸ *Карамзин Н.М. История государства Российского.* – Т.1. – Санкт-Петербург, 1897. – С.124.

¹⁹ *Багрянородный Константин. Об управлении империей.* – С.44–45.

²⁰ Там же.

Поставивши древлянський союз племен під свою владу, Ольга змогла на решті впритул зайнятися північно-західними землями свого князівства. Але спочатку вона поширила заведені нею порядки на древлян: «Иде Вольга по Деревьстѣй земли съ сыномъ своимъ и съ дружиною, уставляючи уставы и уроки; и суть становища еѣ и ловища»²¹. Ішлося про нормування збирання данини й поширення на Древлянську землю князівської адміністрації та судочинства. Джерело нагадує читачеві, що ці устава й уроки існували й у час літописця.

Наступного року, вів далі книжник, «иде Вольга Новугороду, и уставы по Мьстѣ повосты и дани, и по Лузѣ оброки и дани, и ловища ея суть по всей земли, знамянья и мѣста и повосты, и сани ее стоятъ въ Плескове (Пскові – *М.К.*) и до сего дъне, и по Днѣпру перевѣсища, и по Деснѣ»²². У цьому тексті названо мисливські угіддя, що були власністю князя (ловища, перевесища та ін.), головне ж – погости, місця, куди звозилося зібране в оброках і даях. Оброками вже тоді називалася відробіткова рента.

Держава поділялася не лише у соціальному плані, а й у структурно-політичному: стольний град, її центр усе більше різнився з іншою Руссю, хоча поділ країни ментально на центральну частину з Києвом і провінцію був ще попереду. Під рукою Ольги скупчилися центральна частина з Києвом, околиці стольного града, землі древлян, сіверян, радимичів, і віддаленіші, до яких належали уличі, тиверці, а також земля північних словен із Новгородом на чолі. Названою територією княгиня реально володіла.

Наступник Ольги – її син Святослав – мало опікувався територіальним розвитком свого князівства, зосередившись на міжнародних справах. Він спочатку розгромив Хозарський каганат, що заважав руській торгівлі з півднем, а потім ув'язався у війну з Візантійською імперією. Тому про історико-географічний, соціальний чи структурний поділ князівства за Святослава нам нічого не відомо. Структурні зміни Руської держави, поглиблення її соціального розшарування дали про себе знати за князювання сина Святослава – Володимира.

Остання чверть X ст. була переломною у житті східнослов'янського суспільства. Еволюція позначилася насамперед у тому, що дедалі поглиблювалося соціальне розшарування як серед простого люду, селян, міщан, так і серед бояр, дружинників, заможних купців. Упродовж першої половини князювання Володимира основні племінні княжіння та союзи племен було інкорпоровано до державної структури Русі.

Час володарювання в Києві Володимира Святославича (978–1015 рр.) можна з певними застереженнями назвати добою завершення будівництва держави на Русі, настання принципових змін в її соціальній суті й структурі. Саме під кінець правління князя суспільство набуло феодальних рис. Однак феодалізація відбувалася повільно, розтягнувшись на понад сто років. Родоплемінні елементи у громадському житті за часів Володимира залишалися відчутними.

²¹ Повесть временных лет. – С.29.

²² Там же.

Джерела, а це майже винятково літописи, містять надто бідну інформацію щодо процесів та явищ у країні, аби робити якісь однозначні висновки. Не варто забувати, що літописання в ті часи ще не велось. Воно почалося за сина Володимира Святославича – Ярослава: перший Київський, так званий Найдавніший ізвод 1037–1039 рр. і Новгородський перший, створений близько 1050 р. Із цієї думкою О.О.Шахматова згодні майже всі дослідники історії літописання. При опису князювання Володимира літописці кінця XI, XII і XIII ст. користувалися головним чином усними, фольклорними джерелами, а це надало їхнім розповідям про події кінця X – початку XI ст. надто узагальненого, легендарного за формою та часто за змістом характеру.

Для європейських держав доби раннього середньовіччя (а для Русі таким можна вважати період X–XI ст.) були типовими крихкість структури, слабкість і спорадичність внутрішніх зв'язків, недостатня все ж таки організація влади. Дослідники неодноразово звертали увагу на різкий контраст між яскравим зовнішнім оформленням і пишнотою – з одного боку, та незначною консолідованістю середньовічних держав – з іншого, чи то імперія Каролінгів, а чи князівство Рюриковичів. Внутрішня слабкість таких імперій, королівств і князівств значною мірою компенсувалась їх майже безперервною та масштабною зовнішньою експансією. Необхідні для цього кошти й засоби государі одержували від підкорених або залежних від них країн, від племінних вождів-васалів²³.

Дійсно, Руська держава часів Олега або Ігоря відзначалася аморфною структурою, зв'язки між окремими областями були неміцними та спорадичними. Утім при цьому вона виявилася здатною здійснити воєнні походи на Константинополь у 907 і 944 рр. Розвиток державного життя наростав упродовж X ст., літописи вже малюють суттєву різницю між державами Олега й Ольги. За правління останньої країна виглядала більш міцною, складалася адміністративна система, організовувалися опорні пункти центральної влади у землях племінних князів, регламентувалося, спершу приблизно, збирання данини, переважно у формі полюддя. Усього цього бракувало державі часів Олега та його наступника – Ігоря.

Водночас аж до перших років князювання Володимира Святославича різні племінні союзи та князівства перебували в різній мірі залежності від столичного Києва. Київському князеві доводилось вести майже безперервну боротьбу за інкорпорацію тих чи інших територій до складу держави. Тому Русь до володимирової доби не можна називати монархією, як справедливо уважав Л.В.Черепнін²⁴.

Соціальна сутність і структура Давньоруської держави часу вокняжіння Володимира виглядає, на мою думку, таким чином. Суспільство ще не набуло феодальних рис. Це була спільнота перехідного типу, епохи генезису феодального укладу з динамічними ознаками. Для IX–X ст. можна вважати, що той час

²³ Гуревич А.Я. О генезисе феодального государства // Вестник древней истории. – 1990. – №1. – С.103.

²⁴ Черепнин Л.В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства IX – начала XIII вв. // Исторические записки. – Вып.89. – Москва, 1972. – С.358–359.

був тривалим, неоднозначним, мав свої припливи і відпливи²⁵. Князювання Володимира розпочалось у державі, в якій панували родоплемінні відносини, але в його перебігу вона поступово набувала ранньофеодальних рис.

Феодалізації держави за Володимира й, відповідно, стратифікації її суспільства перешкождали різний ступінь окняжіння східнослов'янських земель, неоднаковий рівень соціально-економічного розвитку, нарешті, розбіжності в побуті, умовах життя тощо. Як писав у 1930-х рр. С.В.Юшков, територіальна держава часу початкового етапу еволюції феодальних відносин звичайно являла собою строкатий комплекс різних земельних одиниць, частина яких була феодальними князівствами, а інша – «племінними державами», в яких процеси феодалізації лише починалися²⁶. У дусі свого часу історик перебільшував рівень феодалізації Русі X ст. Але ж збереження племінних князівств з їх чималою автономією, що химерно відбилося в угодах із Візантією 907 і 911 рр., перешкождало суспільному прогресу, гальмувало утворення держави та складання феодальних відносин. Тому логічним було те, що одним із перших заходів щодо зміцнення державної структури стала адміністративна реформа Володимира Святославича 980-х рр.

Досі залишаються малорозробленими обставини становлення й еволюції князівської влади на Русі. Як могло статися, щоб у суспільстві, котре перебувало на стадії розкладу родоплемінного укладу, ця влада зуміла піднятися над суспільством і протиставити себе йому?! Навряд чи це було досягнуто за допомогою однієї лише військової сили й опори правителя на дружину. Історики вважають, що вже з другої половини IX ст., у часи Рюрика та Олега, поступово оформлювалася влада князя як глави держави. Поза сумнівом, ця влада спиралася на авторитет «сили дружини». Але в очах сучасників головною ознакою легітимізації володаря була спадковість його влади.

Фахівці з історії руського права висловлювали думку, що вже за князювання Олега було вжито низку заходів, завдяки яким спадкова влада государя почала сприйматися правосвідомістю того часу як влада державна. У процесі взаємин Русі з Візантією на давньоруський ґрунт переносилася практика імператорської могутності²⁷. Саме підписання договорів із Константинополем підносило владу князя, учасника переговорів і самих угод. Практика дипломатичних стосунків, обмін посольствами також зміцнювали князівську владу, інституювали її, славили в очах народу.

По тому, як «нача княжити Володимерь вѣ Киевѣ единъ»²⁸, він розсадив вірних йому людей у кількох найбільших містах держави: «И избра от нихъ [варягов] мужи добры, смысленны и храбры, и раздая имъ грады». Тоді ж дядька й довіреного радника послав на північ: «Володимерь же посади Добрыну,

²⁵ Черепнин Л.В. Русь: спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX–XV вв. // Пути развития феодализма. – Москва, 1972. – С.145.

²⁶ Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового етапу розвитку феодалізму в Київській Русі. – К., 1992. – С.211.

²⁷ Rogov В.А. К вопросу о развитии княжеской власти на Руси // Древняя Русь: Проблемы права и правовой идеологии. – Москва, 1984. – С.52–53.

²⁸ Повесть временных лет. – С.37.

уя свого, в Новѣгородѣ»²⁹. Напевно тоді ж наближені люди князя вирушили й в інші міста Русі. Це було провіщення проведеної ним кількома роками пізніше адміністративної реформи.

Під 988 р.³⁰ літопис Нестора повідомляє: «Бе у него (Володимира – М.К.) сынов 12 [...] И посади Вышеслава в Новѣгородѣ, а Изяслава Полотыскѣ, а Святополка Туровѣ, а Ярослава Ростовѣ». При цьому враховувалося старшинство синів і важливість столів, куди їх ставили. Сказане підтверджується продовженням цієї літописної статті: «Умершю же старейшему Вышеславу Новѣгородѣ, посадиша Ярослава в Новѣгородѣ, а Бориса Ростовѣ, а Глѣба Муромѣ»³¹. Сини Володимира поїхали на княжі столи як намісники батька. Своїм рішенням князь визнав, що між володіннями його дітей не було рівності. Якись уважалися кращими, більш принадними у соціально-економічному плані від інших. Нащадки теж не могли розглядати ті столи як свої володіння, недарма Володимир вільно, як хотів, переміщував синів-намісників з одного княжого стола на інший.

О.О.Шахматов уважав, що розповідь літописців про розподіл волостей між нащадками Володимира була відсутньою в Найдавнішому ізводі 1037–1039 рр. і з'явилася в «Повісті временних літ» завдяки пізнішому редакторові³². А от О.С.Пресняков стверджував, що автентична в основі літописна звістка про надання Володимиром волостей синам хибує зведенням воедино різночасових явищ та вчинків³³. Дійсно, важко уявити, щоб Володимир Святославич одночасно, миттєво розсадив синів у найбільш відповідальних, ще й віддалених від Києва та один від одного градах. Без сумніву, адміністративна реформа Володимира розтяглася на декілька років.

Ще наприкінці ХІХ ст. історики звернули увагу на те, що перелік міст, до яких Володимир послав своїми намісниками синів, не випадковий. Літописець вклав у нього особливий смисл. Управителів одержали головним чином міста, які стояли на окраїнах держави, що розвивалася: Тмуторокань, Муром, Ростов, Новгород, Псков, Полоцьк, Володимир-Волинський. Мабуть, тому в міста, котрі знаходилися всередині країни (Чернігів, Переяслав, Любеч та ін.), ніхто з нащадків Володимира не поїхав. Так самою владою було визначено окраїну держави³⁴. Можливо, південна Руська земля залишалася під орудою безпосередньо київського государя.

Уперше в історії східного слов'янства країна Русь стала структурованою, розділеною на волості, хай і під владою одного князя. Усі вони не були рівними між собою, адже коли помер старший Вишеслав, його не просто змінив інший, не наступний за віком нащадок, а обраний Володимиром один із молодших синів – Ярослав. Влада тим самим визнала, що одні міста й землі, які до них належали, важливіші та принадніші за інші. Чи не у цьому крилося

²⁹ Там же.

³⁰ Дата умовна, так само, як і абсолютна більшість дат у «Повісті временних літ» за ІХ–Х і початок ХІ ст.

³¹ Повесть временных лет. – С.54.

³² Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – С.159.

³³ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. – Москва, 1993. – С.338.

³⁴ Повесть временных лет. – С.54–55.

майбутнє ставлення суспільства і князівської родини до міст та земель як до першо-, другорядних. Чи не у цьому було закладено поняття провінції (хоч воно й не прозвучало в літопису), чи не зародилося воно тоді? Здається, усі ці обставини важливо враховувати, розглядаючи змагання онуків Володимира Святославича за кращі столи та землі, що розпочалися незабаром по кончині його наступника й сина Ярослава.

«В історичній літературі, – писав знавець руської історичної географії, – недооцінено той факт, що князі Ігорової династії до другої половини XI ст. садовлять своїх синів по різних містах, але не садовлять ані у Чернігові, ані в Переяславлі». А.М.Насонов думав, що київські князі турбувалися про збереження цілісності південної «Руської землі»³⁵. Мені видається, що в подібних діях Володимира і його наступників проглядає тенденція до створення великокняжого домену, факт існування якого на Русі ніким не ставиться в науці під сумнів.

Я переконаний у тому, що Володимир надіслав нащадків насамперед у осередки тих племінних князівств, верхівка яких особливо прагнула відділитися від Києва. Природно тому, що найбільш віддалені від центру й наближені до зовнішніх рубежів держави князівства (племінні князівства), які до того часу користувалися найбільшою свободою, являли собою небезпеку для цілісності країни. Із тієї пори «світлих і великих князів» угоди Олега «з греками» було замінено на місцях синами-намісниками київського государя. Імовірно від усього, у цьому й полягав головний сенс адміністративної реформи Володимира Святославича.

Можна припустити, що, поряд із синами, до різних земель країни були послані ще й довірені мужі та старші дружинники київського князя. Півстоліття тому знаний історик лаконічно підбив підсумки своїх досліджень літописної оповіді про посадження Володимиром синів у різних містах: «Так закінчився тривалий процес об'єднання в єдиній державі земель східних слов'ян. Племінні князівства зникли. Не випадково саме на той час зникають великі поховальні кургани типу Чорної Могили у Чернігові, що були, мабуть, похованнями тих “світлих і великих князів”»³⁶.

Але адміністративна реформа Володимира зовсім не означала того, що Руська держава розділилася на дванадцять чи навіть більше удільних князівств, як думали історики ще недавнього минулого. Навпаки, державна єдність країни дещо зміцнилася, адже сини Володимира були не самовладними правителями в тих містах і прилеглих до них землях, куди послав їх батько, а лише його намісниками. Характерно, що літопис підкреслює ту обставину, що київський государ міг вільно переводити їх з одного міста до іншого, з однієї землі до іншої. Сини перебували у волі батька, верховного сюзерена, і цим принципово відрізнялися від своїх попередників, племінних князів та старійшин, котрі міцно сиділи в тих чи інших землях, спиралися на місцеві сили, ресурси, традиції й заважали централізації країни.

³⁵ Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. – Москва, 1951. – С.31–32.

³⁶ Мавродин В.В. Образование Древнерусского государства. – Ленинград, 1945. – С.308.

Нові зміни в політично-генеалогічному розміщенні земель і волостей Русі настали по смерті київського государя Ярослава (1054 р.). За життя він тримав синів біля себе, зробивши виняток хіба що для Новгороду, в якому час від часу сидів його старший нащадок Володимир. Однак по кончині Володимира Ярославича (1052 р.) до Новгороду вже не поїхав інший син князя. Країна зберегла відносну територіальну й політичну монолітність аж до кінця Ярославового життя.

Літопис у найзагальніших рисах передав ту частину заповіту Ярослава Володимировича, де йшлося про розподілення земель держави між його синами: старший Ізяслав одержав Київ, другий Святослав – Чернігів, третій Всеволод – Переяслав, четвертий Ігор – Володимир-Волинський, п'ятий та останній серед живих на той час Вячеслав – Смоленськ: «Се же поручаю в себе мѣсто столь старейшему сыну моему и брату вашему Изяславу Кыевъ; сего послушайте, якоже послушаете мене, да той вы будетъ в мене мѣсто; а Святославу даю Черниговъ, а Всеволоду Переяславль, а Игорю Володимеръ, а Вячеславу Смоленинскъ»³⁷.

Кілька пізніших літописних ізводів (Новгородський перший, Тверський, Літопис Авраамки та ін.) конкретизують цю надто скупу картину: «И раздѣлиша землю; и взя вятшии (тут у значенні: більше від інших – *М.К.*) Изяславъ, Киевъ и Новгород и ины города многы Киевския в предѣлѣхъ, а Святославъ Черниговъ и всю страну вѣсточную и до Мурома, а Всеволод Переяславль, Ростовъ, Суждаль, Бѣлоозеро, Поволжье»³⁸.

Історики по-різному поставились до цих слів Новгородського першого літопису молодшого ізводу – джерела дуже авторитетного. Так, О.Є.Пресняков – скептично, натомість М.С.Грушевський – із довірою³⁹. Уважаю, ближчим до істини був саме останній, адже такий розподіл земель відбився в пізніших літописних ізводах, а також у «Повчанні» Володимира Мономаха. Зокрема виглядають правдоподібними звістки кількох літописів, наприклад Софійського першого, про перехід Новгороду під руку Ізяслава Ярославича ще за життя батька, напевно незабаром по кончині старшого Ярославича – Володимира. Оповідючи про хворобу Ярослава під 1054 р., Воскресенський літописець зауважував: «Изяславу сущу тогда в Новѣгородѣ»⁴⁰. Мабуть, київський государ доручив старшому синові наглядати за віддаленим від Києва неспокійним Новгородом. Адже сепаратистські настрої тамтешнього боярства давалися взнаки мало не з часу об'єднання східнослов'янських півночі й півдня наприкінці IX ст. Як можна зрозуміти з джерел, Ярослав не продовжив започатковану його батьком лінію посадження синів у різних містах і частинах держави. Та для Новгороду він міг робити виняток: із літописів нам відомо, що до своєї смерті в місті, імовірно, перебував його старший син Володимир,

³⁷ Повесть временных лет. – С.70.

³⁸ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова. – Москва; Ленинград, 1950. – С.469.

³⁹ Пресняков А.С. Княжое право в Древней Руси. – С.41; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.ІІ. – Л., 1905. – С.46, 62.

⁴⁰ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.7: Летопись по Воскресенскому списку. – Санкт-Петербург, 1856. – С.333.

із 1036 р.⁴¹ В.Й.Ключевський підбив підсумок своїм спостереженням над заповітом Ярослава: «Розділ [земель] було засновано на узгодженні генеалогічного відношення князів з економічним значенням городових областей»⁴².

Таким чином, «економічне значення» волостей було враховано Ярославом і його оточенням, чим визнано, що зовсім не всі землі рівноцінні. Було підтверджено також, що в державі є кращі території, вигідніші від інших. Тоді можна зрозуміти незгоди між нащадками Ярослава, які далися взнаки незабаром по його смерті.

До сьогодні історики дискутують щодо ролі «ряду» 1054 р. в розвитку давньоруської державності й суспільства, у змінах політичної структури князівства. Авторитетові О.Є.Преснякова наука зобов'язана, здається, поширеною й у наш час думкою, ніби заповіт Ярослава не був звернений у майбутнє, а відбивав родопатріархальні відносини у суспільстві та самому князівському роді⁴³. Він стверджував, що заповіт Ярослава не встановив ані порядку спадковості у володінні волостями, ані порядку старшинства в родині Рюриковичів. Із ним погодився С.В.Юшков, зауваживши, ніби «ряд» Ярослава не заклав жодних нових принципів у порядку успадкування влади. Адже такий самий «ряд» могли дати і Святослав, і його син Володимир. Щоправда, історик тонко зауважив, що «ряд» усе ж таки регламентував суверенітет старшого брата над молодшими і переводив їх у становище васалів⁴⁴. Як уважає сучасний фахівець, заповіт Ярослава не вніс нічого принципово нового до політико-адміністративної структури Русі⁴⁵.

На початку ХХ ст. В.Й.Ключевський дещо інакше, аніж згадані тут історики, оцінив внесок «ряду» 1054 р. в розвиток державності Русі. Він обґрунтував думку, згідно з якою успадкування київського й інших визначних столів за принципом «старшому в роді» брало початок від цього документа: «ряд» установив порядок старшинства поміж князями⁴⁶. У «Курсі російської історії» проглядає думка, ніби відносини сюзеренітету-васалітету у сімействі Рюриковичів започатковано «рядом» Ярослава. Думаю, що це могло статися набагато раніше, проте відбулося у цьому документі просто тому, що раніше не було приводу для цього.

С.В.Юшков уважає, що такі відносини серед Рюриковичів існували від самого початку їх правління, у ІХ і Х ст. О.П.Толочко бачить відповідь на це питання в розповіді літописця про останні роки життя Всеволода Ярославича, де йшлося про те, як старіючий князь задовольняв прохання своїх небожів щодо надання їм волостей⁴⁷. Саме за Всеволода, уважає він, народилося поняття волості як умовного «держання», бенефіція, що надавався лише київським государем⁴⁸.

⁴¹ Повесть временных лет. – С.64, 66–68, 70.

⁴² Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах. – Т.1. – Москва, 1987. – С.181.

⁴³ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. – С.36.

⁴⁴ Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – С.230 та ін.

⁴⁵ Толочко П.П. Древняя Русь. – К., 1987. – С.86.

⁴⁶ Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах. – Т.1. – С.183–184.

⁴⁷ Повесть временных лет. – С.91–92.

⁴⁸ Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992. – С.34–35.

«Ряд» Ярослава Володимировича мав компромісний характер. Почасти він був звернений у сучасність, почасти – стояв на засадах родоплемінного суспільства. Князь не став називати Ізяслава своїм наступником, а вдався до нечіткої й невиразної формули: «Се же поручаю в себе мѣсто столъ старѣйшему сыну своему Изяславу Къевѣ; сего послушайте, якоже послушаєте мене, да той вы будетъ в мене мѣсто»⁴⁹.

Здавалося б, у «ряді» йшлося про передання руського престолу старшому синові Ізяславу, – якби текст документа не було продовжено словами «а Святославу даю Черниговъ, а Всеволоду Переяславль» і далі, то його можна було б сприйняти саме так. Але це продовження перекоонує нас у тому, що старий князь не призначив свого наступника на київському столі, лише назвав ту частину країни, яка переходила до Ізяслава, а визначив наділи молодших синів. Саме так сприйняли «ряд» молодші брати Ізяслава й, думаю, руська спільнота, її верхівка. Ярослав Володимирович усе ж таки однією ногою стояв у родоплемінному суспільстві й не наважився зламати існуючий родоплемінний порядок, коли батьківська спадщина ділилася між синами.

Тому дальший розвиток подій на Русі відбувався, як і раніше, із дотриманням родового порядку в родині Рюриковичів-Ярославичів. Усе ж таки його «ряд» справляє враження, що Ярослав передбачав передання влади в Києві від старшого брата до наступного за часом народження, за порядком «лествичного восхождения». У теоретичному плані передання влади за принципом родового старійшинства бере початок у родоплемінному суспільстві. Так могло бути у східнослов'янському середовищі у часи зародження державності. Однак до державної практики Рюриковичів перед Ярославом «родове старійшинство» не ввійшло, судячи з «Повісті временних літ» і Новгородського першого літопису молодшого ізводу.

Розвиток суспільно-політичного життя Давньоруської держави після кончини Ярослава склався все ж таки не так, як передбачав старий князь. Його «ряд», мабуть, не міг бути повністю зрозумілий і сприйнятий сучасниками та синами. Святослав і Всеволод не вважали, ніби Ізяслав повинен замінити їм батька як верховного сюзерена, до чого Ярослав закликав у своєму заповіті. Судячи з відбитого в літопису життєпису Ізяслава, він не мав державних здібностей, якими володіли його батько й дід, був нерішучою людиною. Мабуть тому Ізяслав і погодився на співправління з братами. Імовірно, ідея тріумвірату виникла насамперед у Святослава, людини амбітної та рішучої. А в Ізяслава не вистачило рішучості, аби наполягти на виконанні молодшими братами батькового заповіту. Єдиновладне правління Ярослава змінив тріумвірат його старших синів.

За свідченням Б.Д.Грекова, сам термін «тріумвірат» увів до наукового обігу О.Є.Пресняков⁵⁰. Літописці його не знають, проте користуються тотожним за змістом поняттям «трие» (1067 р.): «Заратися Всеславъ, сынъ Брячиславль, Полочъске, и зая Новъгородъ. Ярославичи же трие, – Изяславъ, Святославъ,

⁴⁹ Повесть временных лет. – С.70.

⁵⁰ Греков Б.Д. Киевская Русь. – Москва, 1953. – С.490. Див. також: Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. – С.389.

Всеволодъ, – совокупивше вои, идоша на Всеслава»⁵¹. Можна припустити, що трое старших Ярославичів уклали угоду про спільне управління Руссю. Адже сама поведінка трьох старших Ярославичів може свідчити про їх домовленість.

Літописи зберегли докази того, що тріумвірат дійсно склався завдяки угоді, підписаній між Ізяславом, Святославом і Всеволодом. Майже двадцять років вони спільно вершили загальноруські справи. Двох молодших братів вони усунули від керівництва державою. У джерелах Ігор і В'ячеслав Ярославичі виступають у пасивних ролях. До того ж другий швидко помер. На його місце тріумвіри перевели Ігоря з Володимира-Волинського. Напевно, вони розділили між собою Волинь, як учинили зі Смоленською волостю по смерті Ігоря. Висловлювалося припущення (М.С.Грушевський), нібито в 1057 р. Волиню заволодів Ізяслав Ярославич, адже пізні джерела свідчать про перебування цієї землі в його руках.

Під 1060 р. «Повість временних літ» коротко занотувала: «Преставися Игорьъ, сынъ Ярославль»⁵². Пізніші літописні ізводи додають до цього: «Разделиша Смоленскъ (тріумвіри – М.К.) на три части»⁵³. Ігор залишив двох синів. Але дядьки нічого не дали їм із батьківської волості, перетворивши їх на ізгоїв. Трьома роками раніше вони так само обійшлися з єдиним сином В'ячеслава – Борисом. Усе це посяло зерна великих усобиць, котрі за багато років дадуться взнаки.

⁵¹ Повесть временных лет. – С.72.

⁵² Там же. – С.71.

⁵³ ПСРЛ. – Т.15: Тверская летопись. – Санкт-Петербург, 1863. – Стб.153.

East-Slavic community had social stratification since the end of the ninth century. Old Rus' state was inhomogeneous socially, geographically and culturally from the very beginning of its existence. Already in the 9–10 centuries in Rus' the central regions were more important for rulers, and provincial regions had smaller value in the eyes of the princes. This has been one of the causes of the fragmentation of the state in the 12 century.

Keywords: Rus', Rurikids, princely power, center, periphery, province.

